

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
ПЕДАГОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПСИХОЛОГИЯ“

ТАНЯ СТЕФАНОВА ИЛИЕВА

***„Развитие на силните страни
в детско-юношеска възраст“***

АВТОРЕФЕРАТ

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:
ДОЦ. Д-Р КИРИЛКА СИМЕОНОВА ТАГАРЕВА

ОБЛАСТ НА ВИСШЕ ОБРАЗОВАНИЕ:

3. СОЦИАЛНИ, СТОПАНСКИ И ПРАВНИ НАУКИ

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ: 3.2. ПСИХОЛОГИЯ

ДОКТОРСКА ПРОГРАМА:
ПЕДАГОГИЧЕСКА И ВЪЗРАСТОВА ПСИХОЛОГИЯ

ПЛОВДИВ
2022

Резюме

Дисертационният труд е с обем 214 страници и се състои от увод, три глави, заключение, приноси, списък на използваната литература и приложения. Първа глава представя теоретичен анализ на изследвания проблем в четири направления. Втора глава представя организацията на емпиричното изследване. Трета глава представя резултати, анализ на резултатите, обяснение и обсъждане на резултатите от изследването. Списъкът на използваната литература включва 205 броя източници на български и английски език. Дисертацията съдържа 106 броя таблици, 40 броя фигури. Номерата на включените в автореферата таблици и фигури съвпадат с тези на дисертационния труд.

Докторантурата е проведена в катедра „Психология“ на Педагогическия факултет към Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. Дисертационното изследване е проведено с деца и юноши на възраст 11 – 17 г. от различни градове в страната. Формиращият квази-експеримент е проведен през м. юни 2021 г. с деца на възраст 11 – 13 г., ученици в VI клас на СУ „Св. Паисий Хилендарски“ – гр. Пловдив.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от научно звено, включващо преподаватели от катедра „Психология“ на Педагогическия факултет към Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, състояло се на 17.05.2022 г.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 26.09.2022 г. от 12:00 часа в Нова сграда на ПУ, бул. „България“ № 236 пред научно жури в състав: проф. д.пс.н. Майяна Митевска, доц. д-р Юрий Янакиев, проф. д-р Румяна Божинова, проф. д-р Калин Гайдаров, проф. д-р Велислава Чавдарова с резервни членове доц. д-р Пламен Цокков и доц. д-р Стоил Мавродиев, назначено от Ректора на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Материалите по защитата са на разположение на заинтересованите в катедра „Психология“. Авторефератът е публикуван в сайта за развитие на академичния състав на университета.

Автор: Таня Стефанова Илиева

Заглавие: Развитие на силните страни в детско-юношеска възраст

Пловдивско университетско издателство

Увод

Тема на настоящия дисертационен труд е „Развитие на силните страни в детско-юношеска възраст“.

Съвременната психология проявява траен интерес към силните страни на характера. Повечето изследователи на т. нар. „човешки добродетели“ започват своите търсения още от религиозната литература, където възпитанието на силните страни е ключово за инициацията на юношите. Днес все повече автори провеждат изследвания върху силните страни на характера, както при подрастващите, така и при възрастните. Създадени са инструменти за измерването на силните страни, както и програми за тяхното развитие.

Детско-юношеската възраст е считана от повечето изследователи на силните страни като „златен период“ за тяхното развитие. Според много от съвременните психолози засягащи тази тема, именно в този период децата и юношите трябва да бъдат стимулирани и насочвани във вярната посока – да изграждат своя характер, базиран на добродетели, които цял живот ще служат на обществото и на тях самите.

Настоящият дисертационен труд разглежда теоретичната постановка на конструкта „силни страни“. Привеждат се най-разпространените теории за силните страни от древността до наши дни с особен акцент – съвременните теоретични изследвания и емпирични търсения в тази област. Тезисно се разглеждат психологическите инструменти за изследване на силните страни в детско-юношеската възраст.

В труда се прави постановка на емпиричното изследване чрез формиращ квази-експеримент. Целта на емпиричното изследване в настоящия дисертационен труд е двустранна: диагностика на силните страни на характера при юноши на 11 – 17 годишна възраст и провеждане на експеримент с развиваща програма за проследяване на развитието на силните страни при юноши на възраст 11 – 13 г. Задачите са свързани с диагностициране на равнището на развитието на силните страни при 11 – 17 годишни юноши, установяване на диференциации в равнището на силните страни на характера в зависимост от социо-демографските фактори пол и възраст, създаване и апробиране на програма за развитие на силните страни на характера (развиваща програма), която да се тества емпирично при юноши на 11 – 13 годишна възраст.

В дисертацията се допуска хипотезата, че силните страни могат да бъдат развити практически в детско-юношеската възраст чрез прилагане на специално разработени активности и задачи. Хипотезите се изследват и в теоретичен план посредством анализ на голям брой релевантни на темата литературни източници. Направен е литературен обзор, сравне-

ние, класифициране, систематизиране, обобщение. Данните са събрани посредством тест за самооценка на силните страни и формиращ квази-експеримент, осъществени през 2021 година.

Анализът и обработените данни от резултатите от двата етапа на изследването са представени в табличен и графичен вид, извършени са различни видове статистически анализи за установяване на въздействието от експеримента. Въз основа на този етап са направени съответните изводи и заключения. Приложен е списък на използваната литература на български и на английски език.

Структура и съдържание на изследването:

Резултатите от настоящето проучване са систематизирани в дисертационен труд, състоящ се от увод, три глави, заключение, приноси, декларация за автентичност на резултатите и приносите на дисертационния труд, изводи и списък с използвана литература. Дисертационният труд съдържа таблици, схеми, диаграми и приложения.

ПЪРВА ГЛАВА. Теоретична постановка на конструкта „силни страни на характера“

1.1. Исторически преглед

Възпитанието на характера е основна характеристика за изграждането на децата като личности от зората на историята до наши дни. Повечето родители искат да развият в децата си основополагащи ценности и добродетели. Семейството има за цел да отгледа деца, които притежават добри личностни черти и чиито характери са изградени на базата на силни етични ценности (Delattre and Russell, 1993).

Характерът е характеристика на индивида, съставена от различни аспекти. С неговото изучаване възникват редица въпроси: Как се развива характерът? Може ли да бъде научен? Може ли да се преподава и кой може да е най-ефективният учител? Какви роли играят семействата, училищата, връстниците, програмите за развитие на младежта; медиите, религиозните институции и по-широката общественост?

Важен период в познаването и развитието на силните страни е епохата на античността. В Древна Гърция, в периода на елинизма, в републикански и имперски Рим процъфтяват десетки философски и натурфилософски школи, спорещи активно за онези добродетели, които са основополагащи за ефебите и девойките. Създават се „схолии“, „гимназиони“, „палестри“ и „стадиони“ и „арени“, в които се провежда интензивно и добре планирано обучение на младото поколение. Освен своята прагматична функция, тези училища и академии имат и етична мисия. Те определят и развиват силните страни чрез множество индивидуални и групови подходи. Разцветът на демократичните и имперските модели налага различен прочит на човеш-

ките добродетели, но същината си остава неизменна – това са устоите на личността, чрез които индивидът може да преодолява препятствия и да служи на себе си по най-правилния начин – като служи на общността.

1.2. Теоретичен конструкт „силни страни на характера“

1.2.1. Определение

Силните страни на характера са специфични, измерими аспекти на добродетелите и се определят като „психологически съставки – процеси или механизми – които определят добродетелите“ (Peterson and Seligman, 2004). Операционализациите на силните страни на характера обикновено ги разглеждат като междуличностни различия – измерения, които описват интензивността на тези процеси, както са дефинирани от Питърсън и Селигман.

1.2.2. Предпоставки за създаване на класификация на силните страни на характера

Съвременната класификация на силните страни се основава на дълга философска традиция, свързана с морала, обяснен чрез добродетели. Още първите гръцки философи са питали: „Каква е ползата от човек?“. Тази рамка на морала ги кара да изследват характера и по-специално добродетелите. Сократ, Платон, Аристотел, Августин, Аквински и други изброяват такива добродетели, като ги разглеждат като черти на характера, които правят някого добър човек.

През годините десетки морални философи, теолози, педагози, законодатели, писатели разработват идеи за това какво означава характерът. При създаването на класификация на силните страни на характера, учените разграничават „характера“ от свързаните понятия и трябва обособяват неговите компоненти и добродетелите, които съставляват добре изживения живот. Учените са търсели някои повсеместни, по възможност универсални добродетели, под чиято шапка да обединят отделните силни страни на характера.

1.2.3. Класификация на силните страни на характера

Класификацията на силните страни и добродетелите на характера се среща в три подобни алтернативни списъка, които определят силните страни на характера:

- първият е на Питърсън и Селигман (2004),
- вторият се предлага от Голдбърг в рамките на проекта International Personality Item Pool (IPIP) (Goldberg, 1999; Goldberg et al., 2006),
- третият е на Райън Ниймик и Робърт Макграт (2020), издание на Института за изследване на характера VIA Character (www.viacharacter.bg).

Таблица 2 – Класификация на силните страни на характера на Института VIA

**Класификация на силните страни на характера
(Peterson, K. & Seligman, M., 2004)**

1. Мъдрост и знание – когнитивни сили, които водят до придобиване и използване на знания		
	Силна страна	Тълкувание
1.1.	Креативност [оригиналност, изобретателност]:	Измисляне на нови и продуктивни начини за концептуализиране и правене на нещата; включва художествени постижения, но не се ограничава до тях
1.2.	Любопитство [интерес, търсене на новости, отвореност към опит]:	Проявяване на интерес към собствения опит; намиране на предмети и теми за увлекателни; проучване и откриване
1.3.	Непредубеденост [преценка, критично мислене]:	Обмисляне и разглеждане на нещата от всички страни; без прибиързани заключения; способност за промяна на мнението на база на доказателства; претегляне справедливо на всички доказателства
1.4.	Любов към ученето:	Овластяване на нови умения, теми и обеми от знания, независимо дали самообучение или чрез официално образование; очевидно свързано със силата на любопитството, но надхвърля това, за да опише тенденцията да се добавя систематично към това, което човек знае
1.5.	Перспектива [мъдрост]:	Способност да се дават мъдри съвети на другите; да има начини за гледане на света, които имат смисъл за себе си и за другите хора
2. Смелост – емоционална сила, която включва упражняване на воля за постигане на цели в лицето на противопоставяне, външно или вътрешно		
	Силна страна	Тълкувание
2.1.	Храброст [доблест]:	Способност да не се отдръпва от заплахата, предизвикателство, трудност или болка; говорене за това, което е правилно, дори ако има опозиция; действия по убеждения, дори и да не е популярно; включва физическа смелост, но не се ограничава до нея
2.2.	Постоянство [упоритост, трудолюбие]:	Завършване на започнатото; упорство в хода на действие въпреки пречките; удоволствие от изпълнените задачи
2.3.	Почтеност [автентичност, честност]:	Говорене на истината, действие по искрен начин; да бъдеш без претенции; поемане на отговорност за своите чувства и действия
2.4.	Жизненост [жар, ентузиазъм, енергичност, енергия]:	Подхождайки към живота с вълнение и енергия; да не правите нещата наполовина или без желание; живот като приключение; чувствайки се живи и активни
3. Човечност – междуличностни силни страни, които включват грижа и приятелство с другите		
	Силна страна	Тълкувание
3.1.	Любов:	Поддържане на близки отношения с другите, поспециално тези, в които споделянето и грижата са взаимни; близост с хората

3.2.	Доброта [щедрост, грижа, подхранване, състрадание, алтруистична любов, любезност]:	Правене на услуги и добри дела за другите; помощ за другите; грижа за тях
3.3.	Социална интелигентност [емоционална интелигентност, лична интелигентност]:	Разбиране на мотивите и чувствата на другите хора и своите собствени; знае какво да прави, за да се впише в различни социални ситуации;
4. Справедливост – граждански силни страни, които са в основата на здравословния живот в общността		
	Силна страна	Тълкуване
4.1.	Гражданство [социална отговорност, лоялност, работа в екип]:	Да работи добре като член на група или екип; лоялен към групата; да си върши добре своята част от работата;
4.2.	Справедливост:	Третиране на всички хора еднакво според представите за справедливост и безпристрастност; Недопускане на личните чувства да променят решенията за другите; Даване на справедлив шанс на всички
4.3.	Лидерство:	Насърчаване на група, чийто член е, да свърши нещата и в същото време да поддържа добри отношения в групата; организиране на групови дейности и наблюдение на това, че се случват
5. Съдържаност – силни страни, които предпазват от излишък		
	Силна страна	Тълкуване
5.1.	Прошка и милост:	Прощаване на тези, които са направили лошо; Приемане на недостатъците на другите; Даване на втори шанс на хората; Да не се отмъщава
5.2.	Смирение/Скромност:	Да остави постиженията да говорят сами за себе си; Не търси светлината на прожекторите; Не се смята за по-специален, отколкото е
5.3.	Благоразумие:	Внимание към избора си; Не поемане на излишни рискове; Не казва или правите неща, за които по-късно може да се съжалева
5.4.	Саморегулиране [самоконтрол]:	Регулиране на това, което човек чувства и прави; да бъде дисциплиниран; контролиране на апетита и емоциите
6. Одухотвореност – силни страни, които създават връзки с по-голямата вселена и осигуряват смисъл		
	Силна страна	Тълкуване
6.1.	Оценяване на красотата и съвършенството [страхопочитание, чудо, възвишение]:	Забелязване и оценяване на красотата, съвършенството в различни области на живота, от природата през изкуството до математиката до науката до ежедневиия опит
6.2.	Благодарност:	Да бъдеш наясно и благодарен за хубавите неща, които се случват; Да отделяш време да изразиш благодарност
6.3.	Надежда [оптимизъм, мислене за бъдещето, ориентация към бъдещето]:	Да очакваш най-доброто в бъдеще и работиш за постигането му, вярвайки, че доброто бъдеще е нещо, което може да се постигне

6.4.	Хумор [игривост]:	Да обичаш шегите и закачките; Да караш другите хора да се смеят; Да виждаш светлата страна; Да правиш и разказваш шегии
6.5.	Духовност [религиозност, вяра, цел]:	Да имаш вярвания относно висша цел и смисъл на Вселената; Да знаеш къде се вписваш в по-голямата схема; Да вярваш в смисъла на живота, което да оформя поведението ти и да ти осигуряват комфорт

1.2.4. Създаване и развитие на инструменти за измерване на силните страни

Силните страни на VIA също са измервани при юноши с въпросника за самооценка VIA-Y (Dahlsgaard, 2005) и VIA-Youth (Park & Peterson, 2005). VIA-Youth е адаптация на VIA-IS за деца и юноши на възраст между 10 и 17 години. VIA-Youth е претърпял значителни психометрични тестове от неговите автори, които твърдят, че притежава надеждна вътрешна последователност, стабилност и валидност (Park & Peterson, 2006). VIA-Youth също е адаптиран за използване в немски (Weber, Ruch, Park, & Peterson, 2008) и южноафрикански (Van Eeden, Wissing, Dreyer, Park, & Peterson, 2008) изследвания. Подобно на VIA-Youth, VIA-Y също е разработен за употреба от 10 – 17 годишни и макар и по-къс, съдържа аналогични елементи (Dahlsgaard, 2005), който е използван като психометричен инструмент в настоящия дисертационен труд.

1.3. Връзка между силните страни на характера и други психологически конструкти

Изследователи по целия свят са демонстрирали полезността на конструкцията на силните качества на характера за обяснение други аспекти на човешкото функциониране, като благополучие (Wood et al., 2011), училищни/академични постижения (Shoshani and Slone, 2013), положителен трудов опит (Harzer и Ruch, 2012), или удовлетвореност от живота (Park et al., 2004).

1.3.1. Силните страни на характера и благополучието

Защо тези силни страни на характера са толкова силни корелати на благополучието и защо други силни страни на характера са по-слабо свързани с щастието и удовлетвореността от живота? Едно от обясненията е, че има различни начини да бъдем щастливи (Guignon, 1999; Peterson, 2006; Russell, 1930; Seligman, 2002). Един път към щастието е възпълтен в доктрината за хедонизма (максимизиране на удоволствието и минимизиране на болката), формулирана преди хиляди години от Аристип, който подкрепя незабавното сетивно удовлетворение като главен път към пълноценен живот (Watson, 1895). В своето изследване на хедонизма Епикур твърди, че основното ни морално задължение е да увеличим максимално нашето преживяване на удоволствие.

1.3.2. Силните страни на характера и моралната компетентност

Компетентността и силните качества на характера са важни компоненти на оптималното човешко развитие. Изследванията на компетентността и характера сред младежите показват тяхната важна роля за успешното развитие през целия живот (Colby, James, & Hart, 1998). Взаимовръзката между компетентност и характер в човешкото развитие е добре описана от Baumrind (Baumrind, 1998), който отбелязва, че „добродетелен характер е необходим, за да желае добро, а компетентност е необходима, за да правите добро“.

1.3.3. Силните страни на характера и субективното щастие

От съществена значимост е връзката на силните страни със „субективното благополучие“, което се състои от емоционални реакции (т.е. високи нива на положителни и ниски нива на отрицателни ефекти), и преценки за цялостната удовлетвореност от живота (Diener, 2000). При изследвани възрастни лица надеждата, ентузиазма, благодарността, любовта и любопитството са силно свързани с удовлетворението от живота (Park, Peterson, & Seligman, 2004; Peterson, Ruch, Beerman, Park, & Seligman, 2007; Shimai, Otake, Park, Peterson, & Seligman, 2006), докато интелектуалните сили на креативността, преценката и любовта към ученето (както и смирието и оценяването на красотата) показват по-слаби корелации с удовлетвореността от живота (Park, 2004b).

1.3.4. Силните страни на характера и просоциалното поведение

Добродетелите се отнасят до изразяването на силните страни на характера, ценени в повечето култури (Seligman, 2002; Peterson and Park, 2004). Добродетелите са морални аз-схеми, които включват рационални и емоционални елементи (Emde, 2016). Те представляват разположение на личността (Emmons, 2008), свързано със социално положително поведение в определени области (Froh et al., 2009; Donovan and Priester, 2017). По-специално, някои автори подчертават уместността на благодарността и прощката като междуличностни силни страни, свързани с положителни резултати, включително просоциалното поведение (Yamhure-Thompson and Snyder, 2003; Kubacka et al., 2011; Gordon et al., 2012).

1.4. Програми за развитие на силните страни в детско-юношеска възраст

Изследванията от последните години показват, че силните страни на характера, имат огромно значение не само за положителните академични резултати на младите хора, но и за тяхната реализация в живота и на па-

зара на труда (Heckman et al. 2006 г.). Могат ли силните страни на характера и моралните добродетели да бъдат научени в училищни условия?

Дългосрочната оценка на програмата Perry Preschool (<https://highscope.org/perry-preschool-project/>) и други висококачествени програми за ранно детско образование показва, че положителните дългосрочни житейски резултати на изследваните лица, включително заетост и доходи, са значително подобрени, вероятно от набор от характерови умения или черти, които се разработват и развиват посредством участие във висококачествени предучилищни програми (Schweinhart et al. 2005). Важно е да се отбележи, че тези умения и черти, развити през първите години от живота, продължават да влияят положително на индивидите до напреднала възраст.

Програмата „Strengths Gym“ е интервенция по позитивна психология, която се основава на цялата класификация на силните страни на VIA и е насочена към ученици, които изпълняват подходящи за възрастта упражнения, базирани на силни страни чрез дейности в клас, откритата дискусия и дейности за домашна работа в реалния свят, където могат да прилагат идеи и умения в собствения си живот.

ВТОРА ГЛАВА. Дизайн на емпиричното изследване

2.1. Цел на емпиричното изследване

Целта на емпиричното изследване в настоящия дисертационен труд е диагностика и развитие на силните страни на характера при деца на 11 – 17 годишна възраст.

Във връзка с формулираната цел са изведени две основни задачи.

2.2. Задачи на емпиричното изследване

- 1) Да се диагностицира (измери и оцени) профила на равнището на силните страни при 11 – 17 годишни деца. Да се диагностицират диференциации в равнището на силните страни в зависимост от социо-демографските фактори пол и възраст.
- 2) Да се създаде програма за развитие на силните страни на характера (развиваща програма) и да се тества емпирично модела при деца на 11 – 13 годишна възраст.

2.3. Хипотези на емпиричното изследване

Хипотеза 1:

Предполага се, че ще се установят статистически значими различия в равнището на изследваните шест критерия – Мъдрост, Кураж, Човечност, Справедливост, Сдържаност, Одухотвореност (МКЧССО), в зависимост от социо-демографски фактори като пол и възраст.

Хипотеза 2:

Предполага се, че силните страни на характера в юношеска възраст могат да се развият (усият) чрез специално организирана развиваща програма, включваща адекватни активности и задачи.

2.4. Обект на емпиричното изследване

Деца и юноши на възраст 11 – 17 г. от цялата страна. Изследването се състои от две части:

Част 1 – Диагностика на силните страни на характера сред деца и юноши на възраст 11 – 17 г. в България;

Част 2 – Развитие на силните страни на характера чрез формиращ квази-експеримент

В част 1 на изследването участват 461 души, на възраст между 11 и 17 години. Те се учат в училища от цялата страна, включително от София, големи и малки градове в страната. Изследваните лица са подбрани на случаен принцип. Демографският профил на извадката е очертан чрез групиране на изследваните лица по пол и възраст. В част 2 на изследването във формиращия квази-експеримент участват ученици от два шести класа на СУ „Св. Паисий Хилендарски“ в гр. Пловдив. Единият клас е определен на случаен принцип за контролен, а другият за експериментален. Контролният клас се състои от 13 ученика, а експерименталният от 18. Децата са на възраст 12 – 13 години.

2.5. Предмет на емпиричното изследване

Предметът на настоящето емпирично изследване включва:

- Нивото на силните страни на децата и юношите на възраст 11 – 17 години
- Възможността за развитие и усилване на тези силни страни чрез *Развиваща програма*

2.6. Дизайн на емпиричното изследване

За проверка на издигнатите хипотези на изследването изградихме такова експериментално изследване, което на първа фаза да диагностицира текущото ниво на силните страни на характера на деца на възраст 11 – 17 години в рамките на настоящата извадка, да направи сравнение на резултатите по пол и възраст, и на втора фаза да тества емпирично специално разработена Развиваща програма за силните страни и да оцени ефекта ѝ върху изследваните лица чрез формиращ квази-експеримент.

След избор на подходящ инструментариум се премина към пилотно проучване с цел апробация на избрания инструмент. Основният етап от дисертационното изследване, което се проведе в периода ноември 2020 г.

– юни 2021 г., се състоеше в набиране на изследвани лица и предоставянето им на избрания инструмент. Участието в изследването е анонимно и на доброволен принцип, като лицата са предварително информирани за целите на проучването. Попълването на психологическата скала отнема средно между 10 – 15 минути. Всички изследвани лица попълниха въпросниците чрез онлайн платформата Google forms. За първия етап на проучването крайният сбор на валидните за анализ бланки е 461. Във втората фаза на проучването – формирация експеримент, взеха участие общо 31 деца: 13 деца от контролната група и 18 деца от експерименталната група. В началото и в края на формирация експеримент бе проведена диагностика на двете групи от деца. Оценката в началото на провеждане е т.нар. **претест**, а в края на провеждане – т.нар. **посттест**.

2.7. Инструменти на емпиричното изследване

За Етап 1: Въпросник Силни страни на характера на децата (Children's Strengths Survey, CSS), разработен от Катрин Далсгаард (Seligman, 2002)

За етап 2: Формирация квази-експеримент беше разработена т.нар. **Развиваща програма**, състояща се от 13 занятия с набор от активности и задачи, целящи развиване (усилване) на 24-те силните страни на характера на децата и юношите.

2.8. Представяне на инструментите

2.8.1. Въпросник Силни страни на характера на децата ВССХД

Самоотчетна скала Въпросник Силни страни на характера на децата (CSS), създадена от Катрин Далсгаард. Скалата е мултидименционална, от ликертов тип (от 1 – „изобщо не се отнася за мен“, до 5 – „напълно се отнася за мен“) и е фокусирана върху изследване на 24 силни страни на характера на деца на възраст 11-17г. За всяка силна страна са разработени по два айтема. Общият брой на айтемите във въпросника е 48.

24-те силни страни са групирани в шест подскали (МКЧССО):

1) **Мъдрост** (12 айтема): обхваща следните шест силни страни на характера: *любопитство, ученолюбие, здрава преценка, творчество, социална интелигентност и проникновение;*

2) **Кураж** (6 айтема): обхваща следните три силни страни на характера: *смелост, постоянство, почтеност;*

3) **Човечност** (4 айтема): обхваща следните две силни страни на характера: *доброта и любов;*

4) **Справедливост** (6 айтема): обхваща следните три силни страни на характера: *работа в екип, безпристрастност, лидерство;*

5) **Сдържаност** (6 айтема): обхваща следните три силни страни на характера: *самоконтрол, благоразумие, смирение;*

б) **Одухотвореност** (14 айтема): обхваща следните седем силни страни на характера: *обич към красивото, благодарност, надежда, вяра, прошка, чувство за хумор, ентусиазъм.*

Съгласно ключа към интерпретиране на резултатите, всяка една от 24-те силни страни на характера може да получи минимум 2 точки и максимум 10 точки.

Резултатите се изчисляват чрез обръщане на суровите балове за реверсираните въпроси, след това сумиране на баловете по отделните айтеми, включени във всяка подскала.

Направени са стъпки за адаптиране на методиката в български условия. За първи път в България се прави превод на детската версия на Катрин Далсгаард на въпросника. Авторът на дисертацията изпрати запитване до Катрин Далсгаард за разрешение за използване на въпросника в България. Катрин Далсгаард даде разрешение за свободно използване на скалата. Двама заклети преводачи независимо един направиха превод на въпросника на български език. Авторът на настоящия дисертационен труд направи обратен превод на английски език на двата направени български превода и избра този от тях, който е по-близък до оригинала на английски. Направена е смислова корекция на айтемите, при които беше необходимо, а коефициентите на вътрешна консистентност и дескриптивните характеристики на отделните скали са представени в III глава.

2.8.2. Развиваща програма

През пролетта на 2021 г. бяха проведени няколко срещи и разговори с директора на училище СУ „Св. Паисий Хилендарски“ в гр. Пловдив като част от подготовката на експеримента. От името на научния ръководител на дисертационния труд беше изпратено официално писмо до директора на училището с цел запознаване с нуждите на изследването и получаване на разрешение за провеждането му.

За провеждане на формиращия квази-експеримент бяха избрани два VI класа – един експериментален с 18 ученика и един контролен с 13 ученика. Експериментът беше озаглавен „Час по развитие на силните страни на характера“. След проведени разговори с директора на училището и с класните ръководители на двата класа, беше взето решение експериментът да се проведе през месец юни 2021 г. Класните ръководители събраха декларации за съгласие за участие от родителите на учениците.

Занятията се проведеха онлайн в извънучебно време. С разрешение на училищното ръководство беше създаден имейл акаунт на автора на дисертационния труд и му бяха дадени права като учител на експерименталния клас. Това осигури пряка връзка с децата от целия клас и възможност да се провеждат онлайн уроците през линк за класа, както и

да се поставят задания за домашна работа, които биваха оценявани от докторанта. Бяха планирани и проведени общо 13 учебни часа, всеки по 30 минути с експерименталния клас.

Развиващата програма си поставя следните цели при работа с децата:

- Запознаване с 24-те силни страни на характера и 6-те групи добродетели
- Изграждане на умения за разпознаване на собствените силни страни
- Изграждане на умения за самооценка на въздействието на собствените силни страни
- Изграждане на умения за разпознаване на силните страни на другите хора
- Създаване на навици за ежедневна употреба на силните страни за постигане на желани цели

Тематично сесиите са планирани и проведени по следния план-график в Таблица 5:

Таблица 5: План-график на провеждането на развиващата програма

<i>Урок номер</i>	<i>Дата</i>	<i>Тема</i>	<i>Домашна работа</i>
		Претест	
1	27.05.2021	Запознаване с 24-те силни страни; Оценяване на собствените силни страни;	Есе на тема: „Моите 3 силни страни и как ми помагат в живота“
2	2.06.2021	Разпознаване на силните страни в ситуации от живота – примери; Изграждане на навици за развиване на силните страни;	Дневник на благодарността
3	3.06.2021	Разпознаване на силните страни в ситуации от живота – примери; Добрите постъпки;	Работа по двойки с цел подготовка на презентация за 24-те силни страни
4	7.06.2021	Разпознаване на силните страни в ситуации от живота – примери; Самоконтрол, Благодарумие, Упоритост, Вярa;	Гледане на видеа за силните страни и обсъждане
5	9.06.2021	1. Любопитство 2. Ученолюбие 3. Здрава преценка 4. Творчество 5. Социална интелигентност 6. Проникновение	Презентация по двойки на силните страни и обсъждане

<i>Урок номер</i>	<i>Дата</i>	<i>Тема</i>	<i>Домашна работа</i>
		Претест	
6	10.06.2021	7. Смелост 8. Постоянство 9. Почтеност 10. Доброта 11. Любов 12. Работа в екип	Презентация по двойки на силните страни и обсъждане
7	14.06.2021	13. Безпристрастност 14. Лидерство 15. Самоконтрол 16. Благоразумие 17. Смирение 18. Обич към красивото	Презентация по двойки на силните страни и обсъждане
8	16.06.2021	19. Благодарност 20. Надежда 21. Вяра 22. Прощка 23. Чувство за хумор 24. Ентузиазъм	Презентация по двойки на силните страни и обсъждане
9	17.06.2021	Оценяване на силните страни на децата от класа, на учителите и на родителите	Определи кои са силните страни на твоите съученици, учители и родители
10	21.06.2021	Представяне на резултатите от оценката на децата за силните страни на техните съученици	Обсъждане на домашното за силните страни на другите
11	23.06.2021	Набелязване на цели и включване на силните страни за тяхното постигане	Есе на тема: Какво искам да постигна през следващите 12 месеца и как моите силни страни ще ми помогнат да го постигна?
12	24.06.2021	Какъв ще стана като порасна и как моите силни страни ще ми помогнат? Обсъждане на силните страни по професии	Четене на есета и обсъждане
13	28.06.2021	Посттест	Дискусия за силните страни и обобщение на наученото

2.9. Експериментално изследване чрез формиращ квази-експеримент; Математически и статистически методи за обработване на резултатите

Използвани статистически методи: U-тест на Mann-Whitney (Калинов, 2001; Кентауиц и др., 2011; Ганева, 2016); Критерий на знаците z и Знаково-рангов тест на Wilcoxon (Калинов, 2001; Кентауиц и др., 2011; Пирьов и Цанев, 1973; Ганева, 2016).

За извършване на сравнение между независими извадки беше избран **U-тестът на Mann-Whitney**. Това е непараметричен статистически тест за сравняване на данните, получени от две извадки, които са съставени от различни изследвани лица (Кентауиц и др., 2011). Резултатите от U-теста на Mann-Whitney прилагаме в обобщителни таблици.

С провеждането на претест и посттест на дадена група (експериментална или контролна) изследвани лица, ние очакваме да установим настъпили изменения от началото до края на експеримента в резултат на установеното от нас въздействие.

За целта е необходимо да направим вътрегрупово сравнение, т.е. сравнение на свързани извадки (Кентауиц и др., 2011) или чифтно подобрени групи (Пиръов и Цанев, 1973). В подобни случаи за по-голяма надеждност на получените резултати в практиката е прието да се използва комбинация от два статистически теста, които имат обща предпоставка. Това са Критерият на знаците z и Знаково-ранговият тест на Wilcoxon (Wilcoxon's Signed Rank Test – WSRT). Тези тестове се прилагат, когато имаме експериментален план на свързаните измервания – резултатите на изследваните лица са съчетани помежду си (в нашия случай това са претест и посттест за всяко лице). „Критерият на Уилкоксън се използва при същите условия, както и критерият на знаците – при чифтно сравняване на две групи или при една и съща група, изследвана двукратно. Когато при сравнението с критерия на знаците се получи незначимо различие, се прилага критерият на Уилкоксън.“ (Пиръов и Цанев, 1973). Тъй като двата теста използват едни и същи данни за изследваните лица, резултатите от тях са представени в комбиниран вид, в обобщителни таблици.

Фиг. 1. Схема на проведените статистически анализи за проверка на хипотезите от Формирация квази-експеримент

ТРЕТА ГЛАВА. Анализ и интерпретация на резултатите от емпиричното изследване

Анализът на резултатите от емпиричното изследване се проведе на няколко етапа – извеждане на описателна статистика, психометрична обработка на приложените инструменти и проверка на тяхната надеждност; проучване влиянието на социо-демографските фактори върху нивата на изследваните конструкти чрез серия еднофакторни дисперсионни анализи и т-тест, U-тест на Mann-Whitney, знаков тест (критерий на знаците z) и знаково-рангов тест на Wilcoxon (критерий ТД).

3.1. Анализ на резултатите по Въпросник Силни страни на характера на децата (Children's Strengths Questionnaire, CSS)

3.1.1. Психометрични характеристики на въпросника – Надеждност според коефициента Алфа на Кронбах

Както се вижда от Таблица 7. Алфа на Кронбах за целия въпросник, е равна на 0,875, което доказва много добра надеждност на скалата. Настоящото изследване показва добра вътрешна съгласуваност и за подskalите *Одухотвореност* ($\alpha = 0,758$) и *Справедливост* ($\alpha = 0,657$). По-ниски резултати са получени при изчисляване коефициента на консистентност за подskalите *Мъдрост* ($\alpha = 0,59$), *Човечност* ($\alpha = 0,444$), *Кураж* ($\alpha = 0,352$) и *Сдържаност* ($\alpha = 0,196$).

Таблица 7. Вътрешна съгласуваност на Въпросник Силни страни на характера на децата и неговите подскали.

СКАЛИ	Алфа на Кронбах	N = 461
<i>Силни страни на децата – общо</i>	α	0,875
1. Мъдрост	α	0,59
2. Кураж	α	0,352
3. Човечност	α	0,444
4. Справедливост	α	0,657
5. Сдържаност	α	0,196
6. Одухотвореност	α	0,758

От компонентите на силните страни най-консистентна е *Одухотвореността* ($\alpha = 0,758$), а най-ниска стойност на Алфа е изчислена при подskalата *Сдържаност* ($\alpha = 0,196$).

Приносът на всеки айтем за надеждността на скалата. Алфа на Кронбах при премахване на съответния айтем

От стойностите на Алфа в последната колона на Таблица 2 („Алфа на Кронбах, ако се премахне айтем“) се вижда, че всички айтеми имат почти

еднакъв принос за надеждността на скалата. Стойностите на „Алфа за цялата скала, ако се премахне съответният айтем“, са приблизително равни, което означава, че не се налага да се премахне айтем, тъй като надеждността няма да се промени съществено.

Таблица 8. Статистики на Въпросника за силните страни на децата

Айтеми	Средно на скалата, ако се премахне айтем	Дисперсия на скалата, ако се премахне айтем	Коригирана корелация с общия бал	Алфа на Кронбах, ако се премахне айтем
Айтем 1	167.77	493.845	.198	.875
Айтем 2	167.32	483.458	.394	.871
Айтем 3	167.36	477.778	.531	.869
Айтем 4	168.39	516.374	-.186	.882
Айтем 5	167.13	502.341	.059	.876
Айтем 6	168.72	514.672	-.164	.881
Айтем 7	167.33	478.883	.492	.870
Айтем 8	167.68	487.586	.317	.873
Айтем 9	167.56	481.720	.433	.871
Айтем 10	167.19	481.697	.450	.870
Айтем 11	167.38	481.350	.456	.870
Айтем 12	167.14	481.302	.485	.870
Айтем 13	167.22	486.079	.382	.872
Айтем 14	167.07	480.195	.506	.870
Айтем 15	167.79	474.119	.545	.869
Айтем 16	167.15	478.146	.557	.869
Айтем 17	167.43	486.846	.251	.874
Айтем 18	168.27	520.447	-.250	.883
Айтем 19	167.09	481.879	.444	.871
Айтем 20	166.76	486.614	.442	.871
Айтем 21	167.34	486.989	.294	.873
Айтем 22	166.48	490.954	.370	.872
Айтем 23	167.81	477.178	.441	.870
Айтем 24	167.27	480.622	.476	.870
Айтем 25	167.42	480.679	.470	.870
Айтем 26	167.24	480.368	.471	.870
Айтем 27	168.18	486.393	.336	.872
Айтем 28	167.54	478.549	.483	.870
Айтем 29	167.50	477.755	.445	.870
Айтем 30	168.53	519.663	-.233	.883
Айтем 31	167.14	483.600	.412	.871
Айтем 32	167.44	476.603	.567	.869
Айтем 33	167.20	487.146	.378	.872
Айтем 34	168.97	509.191	-.072	.879
Айтем 35	167.44	491.590	.237	.874

Айтем 36	168.10	483.013	.334	.872
Айтем 37	166.92	480.455	.553	.869
Айтем 38	168.88	520.412	-.241	.883
Айтем 39	167.23	473.084	.564	.868
Айтем 40	167.02	484.254	.446	.871
Айтем 41	166.90	480.832	.527	.870
Айтем 42	168.17	482.366	.357	.872
Айтем 43	167.13	486.272	.400	.871
Айтем 44	167.69	482.110	.387	.871
Айтем 45	167.04	486.190	.429	.871
Айтем 46	166.77	484.806	.497	.870
Айтем 47	166.86	480.271	.552	.869
Айтем 48	167.57	472.232	.581	.868

3.1.2. Описателни статистики

Настоящият анализ на резултатите представя честотните разпределения на суровите балове и базовите статистически показатели на всяка подскала и нейните айтеми.

- Разпределението на резултатите по подскала „*Мъдрост*“ не е нормално по метода на Колмогоров-Смирнов (statistic = 0,081, sig. = 0,005 < 0,05).
- Разпределението на резултатите по подскала „*Кураж*“ не е нормално по метода на Колмогоров-Смирнов (statistic = 0,106, sig. = 0,000 < 0,05)
- Разпределението на резултатите по подскала „*Човечност*“ не е нормално по метода на Колмогоров-Смирнов (statistic = 0,120, sig. = 0,000 < 0,05).
- Разпределението на резултатите по подскала „*Справедливост*“ е нормално по метода на Колмогоров-Смирнов (statistic = 0,057, sig. = 0,103 > 0,05).
- Разпределението на резултатите по подскала „*Сдържаност*“ не е нормално по метода на Колмогоров-Смирнов (statistic = 0,092, sig. = 0,001 < 0,05).
- Разпределението на резултатите по подскала „*Одухотвореност*“ не е нормално по метода на Колмогоров-Смирнов (statistic = 0,072, sig. = 0,017 < 0,05).

3.1.3. Статистики на айтемите

Най-ниски стойности имат айтеми ВССД34 $\bar{x} = 2,08$ („Хората ме описват като дете, което се изтъква.“) и ВССД6 $\bar{x} = 2,34$ („Родителите ми винаги ми казват, че преценката ми е лоша“). Айтем 34 се отнася към подскала „Сдържаност“, а айтем 6 се отнася към подскала „Мъдрост“. И

двата айтема са реверсирани, така че тук ниските стойности сочат по-голяма степен на развитие на съответните силни страни. Най-високо оценяваният айтем е ВССД22 $\bar{x} = 4,57$ („Дори да се карам много с брат ми, сестра ми или с братовчедите ми, мен ме е грижа за тях“), който се отнася към подскала „Човечност“ и означава, че на този въпрос почти винаги е даван отговор „напълно се отнася за мен“ или „отнася се за мен“.

3.2. Влияние на социо-демографските фактори пол и възраст върху нивата на изследваните конструктори

За да се изследва влиянието на социо-демографските фактори пол и възраст, са осъществени серия от анализи. Те показват статистически значимите разлики в нивата на изследваните конструктори според зададените независими променливи пол и възраст. Анализът е осъществен последователно за всеки от компонентите (подскалите) на приложениия инструмент.

Въпросник Силни страни на характера на децата (ВССХД)

3.2.1. Независим фактор пол

Задачата е да се провери дали факторът **пол** влияе върху разпределението на данните по всяка от подскалите. За целта е направена проверка на статистически хипотези за различие по пол (2 независими извадки) чрез прилагане на непараметрични статистически тестове.

Всяка от шестте подскали на Въпросника Силни страни на характера на децата (ВССХД) – *Мъдрост*, *Кураж*, *Човечност*, *Справедливост*, *Сдържаност*, *Одухотвореност* (МКЧССО), е променлива, която се измерва с интервална скала, докато полът е променлива, която се измерва с номинална скала.

Таблица 33. Представяне на резултати по пол от Ман-Уитни U тест

Фактор / Подскала	Пол (групи)	N	Средни рангове	U	p	r
Мъдрост	мъжки	207	231.29	26228.5	0.966	0.00
	женски	254	230.76			
Кураж	мъжки	207	240.15	24394.5	0.181	-0.06
	женски	254	223.54			
Човечност	мъжки	207	218.82	23768.5	0.074	-0.08
	женски	254	240.92			
Сдържаност	мъжки	207	227.32	25526.5	0.59	-0.03
	женски	254	234			
Одухотвореност	мъжки	207	225.85	25222	0.453	-0.03
	женски	254	235.2			

Забележки: N – големина на извадката за съответната група; U варира в диапазона [0;52578], като средата на диапазона е 26289; p – ниво на статистическа значимост; r – големина на ефекта. Където е налице статистически значима разлика при $p < 0.05$, към съответния фактор/подскала е поставен знак (*).

Таблица 34. Представяне на резултати от T-тест на Стюдънт за независими извадки по пол

Фактор / Подскала	Пол (групи)	N	M	SD	t	p
Справедливост	мъжки	207	21.26	4.519	1.678	0.094
	женски	254	20.54	4.596		

Забележки: N – големина на извадката за съответната група; M – средноаритметична стойност за съответната група; SD – стандартно отклонение; t емпирична стойност на t-критерия на Стюдънт; p – равнище на значимост на t-критерия на Стюдънт; Налице е статистически значима разлика при $p < 0.05$.

Таблица 35. Потвърдени хипотези по пол на изследваните лица

Подскала/Фактор	Потвърдена хипотеза по пол
Мъдрост	H0
Кураж	H0
Човечност	H0
Справедливост	H0
Сдържаност	H0
Одухотвореност	H0

Основните хипотези, които се проверяват в конкретния случай, са следните:

H₀: Не съществува статистически значима разлика в разпределението на стойностите за променливите *МКЧССО* между групата на момчетата и групата на момичетата.

H₁: Съществува статистически значима разлика в разпределението на стойностите за променливите *МКЧССО* между групата на момчетата и групата на момичетата.

Съгласно издигнатата хипотеза 1 във втора глава, можем да направим следните изводи:

От направените изчисления е видно, че по всяка по шестте подскали/фактори *МКЧССО*, не се наблюдават статистически значими разлики по пол в рамките на настоящата извадка.

3.2.2. Независим фактор възраст

Задачата е да се провери има ли статистически значима разлика между всяка от подскалите на въпросника и възрастта на участниците. Направена е проверка на статистически хипотези по възраст при непараметрични критерии (независими извадки).

Всяка от петте подскали на Въпросника Силни страни на характера на децата ВССХД – *Мъдрост, Кураж, Човечност, Справедливост, Сдържаност, Одухотвореност* е променлива, която е измерима на силна скала – интервална, докато възрастта е променлива, която се измерва на слаба скала – номинална. Възрастта на респондентите е 11 – 17 години. За целите на изследването възрастта е направена в два възрастови етапа – малолетни 11 – 13 години и непълнолетни 14 – 17 години.

Основните хипотези, които се проверяват в конкретния случай, са следните:

H₀: Не съществува статистически значима разлика в разпределението на стойностите за променливата МКЧССО между групата на малолетните и групата на непълнолетните.

H₁: Съществува статистически значима разлика в разпределението на стойностите за променливата МКЧССО между групата на малолетните и групата на непълнолетните.

За установяване наличието на статистически значима разлика между възрастта на анкетираните лица и мъдростта е използван **Ман Уитни тест (Mann – Whitney Test (U – test))**, тъй като разпределението по скалите не е нормално.

Таблица 46. Обобщени резултати от Ман-Уитни U тест по възраст на изследваните лица

Фактор / Подскала	Възраст (групи)	N	Средни рангове	U	p	r
Мъдрост	малолетни	197	225.31	24884	0.428	-0.04
	непълнолетни	264	235.24			
Кураж	малолетни	197	235.54	25109.5	0.526	-0.03
	непълнолетни	264	227.61			
Човечност	малолетни	197	239.14	24400.5	0.253	-0.05
	непълнолетни	264	224.93			
Сдържаност	малолетни	197	239.92	24246	0.212	-0.06
	непълнолетни	264	224.34			
Одухотвореност*	малолетни	197	261.24	20046.5	0	-0.20
	непълнолетни	264	208.43			

Забележки: N – големина на извадката за съответната група; U варира в диапазона [0;52008], като средата на диапазона е 26004; p – ниво на статистическа значимост; r – големина на ефекта. Където е налице статистически значима разлика при $p < 0.05$, до нивото на статистическа значимост е поставен знак (*).

Таблица 47. Представяне на резултати от T-тест на Стюдънт за независими извадки по възраст

Фактор / Подскала	Възраст (групи)	N	M	SD	t	p
Справедливост*	малолетни	197	21.5	4.965	2.619	0.007
	непълнолетни	264	20.38	4.2		

Забележки: N – големина на извадката за съответната група; M – средноаритметична стойност за съответната група; SD – стандартно отклонение; *t* – емпирична стойност на t-критерия на Стюдънт; *p* – равнище на значимост на t-критерия на Стюдънт; Където е налице статистически значима разлика при $p < 0.05$, до нивото на статистическа значимост е поставен знак (*).

Таблица 48. Потвърдени хипотези по възраст

Подскала/Фактор	Потвърдена хипотеза по възраст
Мъдрост	H0
Кураж	H0
Човечност	H0
Справедливост	H1
Сдържаност	H0
Одухотвореност	H1

В подскали/фактори Мъдрост, Кураж, Човечност и Сдържаност не се наблюдават статистически значими разлики по възраст, а в подскали/фактори Справедливост и Одухотвореност се наблюдават статистически значими разлики по възраст. И при двата фактора Справедливост и Одухотвореност малолетните деца на възраст 11 – 13 години имат високи нива от непълнолетните деца на 14 – 17 години.

3.3. Влияние на развиващата програма върху нивото на силните страни на характера в детско-юношеска възраст

За проследяване на относителния принос на развиващата програма върху нивото на силните страни на характера в детско-юношеска възраст бе проведен специален формиращ квази-експеримент. В него участваха две групи деца, ученици от два шести класа в средно училище в гр. Пловдив: една експериментална група (ЕГ) от 18 деца и една контролна група (КГ) от 13 деца. С децата от ЕГ се проведеха 13 извънучебни занятия от програма за развитие на силните страни на характера, а децата от КГ продължаваха да се обучават в редовната си програма в училище.

Подборът на двете групи се извърши чрез случайно разпределение, като изследваните лица са на една възраст и се обучават в едно и също училище в шести клас на учебната 2020/2021 г.

Преди да проведем развиващите занимания с експерименталната група деца, ние отчетохме за всички участници в експеримента от експерименталната и от контролната група, нивото на развитие на силните страни на характера. За целта използвахме Въпросника за силни страни на характера на децата с неговите шест подскали Мъдрост, Кураж, Човечност, Справедливост, Сдържаност, Одухотвореност. Нарекохме този първи етап **претест**. Провеждането на претест е задължително, тъй като той ни дава уверението, че участниците в изследването произлизат от една и

съща популация или с други думи, между групите не съществуват статистически значими различия преди провеждането на експерименталното въздействие. След провеждането на експерименталното въздействие, проведехме аналогичен на претеста процес на повторно попълване на Въпросника за силни страни на характера на децата от двете групи. Този втори етап нарекохме *посттест*, чрез който отчетохме ефектите от развиващата програма. В статистическо отношение изготвихме както междугрупово, така и вътрегрупово сравнение на експерименталната и контролната групи.

Получените данни за сравнение между експерименталната група (ЕГ) и контролната група (КГ) от претестовите и посттестовите, както и вътрешногруповите сравнения ще представим чрез количествен и качествен анализ по основните показатели: Мъдрост, Кураж, Човечност, Справедливост, Сдържаност, Одухотвореност (МКЧССО).

Направен е анализ на резултатите от проверка на хипотезите за разлики в нивото Мъдростта, Куража, Човечността, Справедливостта, Сдържаността и Одухотвореността (МКЧССО) в претеста и в посттеста на експерименталната и контролната групи.

3.3.1. Проверка на хипотезите от формирация квази-експеримент за различия между Експерименталната група (ЕГ) и Контролната група (КГ) – Претест

Претест: Експериментална група (ЕГ) сравнена с Контролна група (КГ)

Посттест: Експериментална група (ЕГ) сравнена с Контролна група (КГ)

За целта ще проверим следните двойки хипотези на входно ниво **претест** и на изходно ниво **посттест**:

H_0 : *Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на съответния фактор (Мъдрост, Кураж, Човечност, Справедливост, Сдържаност, Одухотвореност, МКЧССО).*

H_1 : *Експерименталната и контролната групи от деца, се различават статистически по отношение на съответния фактор (МКЧССО).*

3.3.1.1. Анализ на резултатите между групите преди провеждането на развиващите занятия (Претест)

В тази част ще представим сравнителен анализ от претеста на експерименталната и контролната групи. Получените данни са изложени в Таблица 61. и Фиг.21

Таблица 61. Обобщени данни Претест: Сравнение на ЕГ и КГ

Фактор/Подскала	Групи (Претест)	N	Средни рангове	U	p	r
Мъдрост	ЕГ	18	14.97	98.5	0.465	-0.13
	КГ	13	17.42			
Кураж	ЕГ	18	17.08	97.5	0.441	-0.14
	КГ	13	14.5			
Човечност	ЕГ	18	17.56	89	0.275	-0.20
	КГ	13	13.85			
Справедливост	ЕГ	18	17.17	96	0.417	-0.15
	КГ	13	14.38			
Сдържаност	ЕГ	18	17.03	98.5	0.465	-0.14
	КГ	13	14.58			
Одухотвореност	ЕГ	18	17.06	98	0.465	-0.14
	КГ	13	14.54			

Забележки: N – големина на извадката за съответната група; U варира в диапазона [0;234], като средата на диапазона е 117; p – ниво на статистическа значимост; r – големина на ефекта. Където е налице статистически значима разлика при $p < 0.05$, до нивото на статистическа значимост е поставен знак (*).

Таблица 62. Обобщени резултати по фактори Претест – хипотези

Претест ЕГ-КГ	Потвърдена хипотеза с Ман-Уитни U test
1.1. Мъдрост	H0 – Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на фактора Мъдрост.
1.2. Кураж	H0 – Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на фактора Кураж.
1.3. Човечност	H0 – Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на фактора Човечност.
1.4. Справедливост	H0 – Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на фактора Справедливост.
1.5. Сдържаност	H0 – Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на фактора Сдържаност.
1.6. Одухотвореност	H0 – Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на фактора Одухотвореност.

3.3.2. Проверка на хипотезите от формиращия квази-експеримент за различия между Експерименталната група (ЕГ) и Контролната група (КГ) – Посттест

За целта ще проверим следните двойки хипотези експерименталната и контролната група на изходно ниво – **посттест**:

H_0 : *Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на съответния фактор (Мъдрост, Кураж, Човечност, Справедливост, Сдържаност, Одухотвореност, МКЧССО).*

H_1 : *Експерименталната и контролната групи от деца, се различават статистически по отношение на съответния фактор (МКЧССО).*

Таблица 75. *Обобщени данни Посттест: Сравнение на ЕГ и КГ*

Фактор/Подскала	Групи (Посттест)	N	Средни рангове	U	p	r
Мъдрост	ЕГ	18	15.17	102	0.567	-0.11
	КГ	13	17.15			
Кураж	ЕГ	18	15.42	106.5	0.679	-0.08
	КГ	13	16.81			
Човечност	ЕГ	18	18.00	81	0.157	-0.26
	КГ	13	13.23			
Справедливост	ЕГ	18	18.25	76	0.106	-0.29
	КГ	13	12.88			
Сдържаност	ЕГ	18	17.94	82	0.17	-0.25
	КГ	13	13.31			
Одухотвореност	ЕГ	18	18.47	72.5	0.075	-0.32
	КГ	13	12.58			

Забележки: N – големина на извадката за съответната група; U варира в диапазона [0;234], като средата на диапазона е 117; p – ниво на статистическа значимост; r – големина на ефекта. Където е налице статистически значима разлика при $p < 0.05$, до нивото на статистическа значимост е поставен знак (*).

Таблица 76. *Обобщени резултати по фактори Посттест – хипотези*

Претест ЕГ-КГ	Потвърдена хипотеза с Ман-Уитни U test
1.1. Мъдрост	H_0 – Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на фактора Мъдрост.
1.2. Кураж	H_0 – Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на фактора Кураж.
1.3. Човечност	H_0 – Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на фактора Човечност.
1.4. Справедливост	H_0 – Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на фактора Справедливост.
1.5. Сдържаност	H_0 – Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на фактора Сдържаност.
1.6. Одухотвореност	H_0 – Експерименталната и контролната групи от деца, не се различават статистически по отношение на фактора Одухотвореност.

3.3.3. Проверка на хипотезите от формирация квази-експеримент за различия в Експерименталната група – Претест-Посттест

Проведен е сравнителен анализ на изменението на нивото на силните страни вътре експерименталната и контролната група след провеждане на Знаков тест (Sign test) и Знаково-рангов тест на Уилкоксън (Wilcoxon Signed Ranked Test).

В случая правим вътрешногрупово сравнение на извадките преди и след прилагане на Развиващата програма. В експериментален план това са 2 сравнения:

- ✓ Експериментална група **претест** сравнен с Експериментална група **посттест**;
- ✓ Контролна група **претест** сравнен с Контролна група **посттест**;

За целта ще проверим следните хипотези:

H_0 : *Между претеста и посттеста на експерименталната (или съответно контролната) група не се наблюдава статистическо различие по отношение на съответния фактор (МКЧССО).*

H_1 : *Между претеста и посттеста на експерименталната (или съответно контролната) група, се наблюдава статистическо различие по отношение на съответния фактор (МКЧССО).*

Таблица 89. Представяне на резултатите от тест на Уилкоксън ЕГ: Претест-Посттест

ЕГ Претест ЕГ Посттест (N = 18)	Отрицателни рангове		Положителни рангове		Тестови статистики			
	n	Средни рангове	n	Средни рангове	Равни	Z	p	r
Мъдрост*	18	9.5	0	0	0	-3.74	0	-0.88
Кураж*	17	9	0	0	1	-3.67	0	-0.87
Човечност	4	4.25	2	2	12	-1.38	0.167	-0.33
Справедливост*	8	7.13	3	3	7	-2.17	0.03	-0.51
Сдържаност*	18	9.5	0	0	0	-3.76	0	-0.89
Одухотвореност*	15	8	0	0	3	-3.42	0.001	-0.81

Забележки: Z – стандартизирана нормална апроксимация на статистическия тест Z. Отбелязва се дали Z се базира на отрицателните рангове с горен индекс (^a) или на положителните рангове с горен индекс (^b). p – ниво на статистическа значимост; r – големина на ефекта. Където е налице статистически значима разлика при $p < 0.05$, до името на фактора/подскалата е поставен знак (*).

Таблица 90. Потвърдени хипотези на Експерименталната група (ЕГ)
Претест-Посттест по фактори

Фактори	ЕГ Претест-Посттест	Потвърдена хипотеза
Мъдрост	H1: Между претеста и посттеста на експерименталната група от деца се наблюдава статистическо различие по отношение на Мъдростта.	
Кураж	H1: Между претеста и посттеста на експерименталната група от деца се наблюдава статистическо различие по отношение на Куража.	
Човечност	H0: Между претеста и посттеста на експерименталната група от деца не се наблюдава статистическо различие по отношение на Човечността.	
Справедливост	H1: Между претеста и посттеста на експерименталната група от деца се наблюдава статистическо различие по отношение на Справедливостта.	
Сдържаност	H1: Между претеста и посттеста на експерименталната група от деца се наблюдава статистическо различие по отношение на Сдържаността.	
Одухотвореност	H1: Между претеста и посттеста на експерименталната група от деца се наблюдава статистическо различие по отношение на Одухотвореността.	

3.3.4. Проверка на хипотезите от формиращия квази-експеримент за различия в Контролната група – Претест-Посттест

За целта ще проверим следните хипотези:

H_0 : Между претеста и посттеста на контролната група не се наблюдава статистическо различие по отношение на съответния фактор (МКЧССО).

H_1 : Между претеста и посттеста на контролната група се наблюдава статистическо различие по отношение на съответния фактор (МКЧССО).

Таблица 103. Представяне на резултатите от тест на Уилкоксън КГ:
Претест-Посттест

КГ Претест КГ Посттест (N = 18)	Отрицателни рангове		Положителни рангове		Тестови статистики			
	n	Средни рангове	n	Средни рангове	Равни	Z	p	r
Мъдрост	8	7.63	5	6	0	-1.08	0.278	-0.30
Кураж	9	6.78	3	5.67	1	-1.73	0.084	-0.48
Човечност	5	5.6	4	4.25	4	-0.65	0.514	-0.18
Справедливост	5	6.5	6	5.58	2	-0.05	0.964	-0.01
Сдържаност	10	6.2	2	8	1	-1.81	0.071	-0.50
Одухотвореност	6	8.08	7	6.07	0	-0.21	0.834	-0.06

Забележки: Z – стандартизирана нормална апроксимация на статистическия тест Z . Отбелязва се дали Z се базира на отрицателните рангове с горен индекс (^a) или на положителните рангове с горен индекс (^b). p – ниво на статистическа значимост; r – големина на ефекта.

Таблица 104. Потвърдени хипотези на Контролната група (КГ)
Претест-Посттест по фактори

Фактори	КГ Претест-Посттест Потвърдена хипотеза
Мъдрост	H0: Между претеста и посттеста на контролната група от деца не се наблюдава статистическо различие по отношение на Мъдростта.
Кураж	H0: Между претеста и посттеста на контролната група от деца не се наблюдава статистическо различие по отношение на Куража.
Човечност	H0: Между претеста и посттеста на контролната група от деца не се наблюдава статистическо различие по отношение на Човечността.
Справедливост	H0: Между претеста и посттеста на контролната група от деца не се наблюдава статистическо различие по отношение на Справедливостта.
Сдържаност	H0: Между претеста и посттеста на контролната група от деца не се наблюдава статистическо различие по отношение на Сдържаността.
Одухотвореност	H0: Между претеста и посттеста на контролната група от деца не се наблюдава статистическо различие по отношение на Одухотвореността.

4. Изводи от дисертационното изследване

- В теоретичен план са анализирани и систематизирани съвременни научни дискусии относно силните страни на характера и техните същностни характеристики. Интерпретирани са различни схващания за спецификите на детско-юношеската възраст 11 – 17 г. и основните развитийни задачи в този етап от жизнения цикъл.
- Осъществена е първична адаптация на нов за българските условия въпросник за оценка силните страни на характера на децата, като частично е установена неговата надеждност. Това позволява използването му като инструмент в бъдещата психологическа изследователска практика.
- Социо-демографския фактор пол не влияе върху нивата на изследваните конструкти – мъдрост, кураж, човечност, справедливост, сдържаност, одухотвореност.
- Социо-демографския фактор възраст влияе върху нивата на два от изследваните конструкти – сдържаност и одухотвореност. При

малолетните деца на възраст 11 – 13 г. нивата са по-високите от тези на непълнолетните изследвани деца на възраст 14 – 17 г., като разликите между тях се оказват статистически значими.

5. Заключение

Проведеното изследване на равнището и възможността за развитие на силните страни на характера в детско-юношеска възраст показва важни резултати за практиката. Анализът и съпоставянето на резултатите разкриват, че силните страни на характера на децата имат тенденция да намаляват с възрастта. Положителното въздействие върху децата с т.нар. развиваща програма от активности и задачи, свързани със силните страни на характера, би довела до развитие и усилване на тези страни. Фактите от проведения формиращ експеримент за развитие на силните страни показват, че след оказаното въздействие върху децата се наблюдава положителна промяна. Те повишават своите знания за силните страни на характера, назовават ги, откриват ги в себе си и в другите.

Развиващата програма в срок от един месец оказва положително въздействие върху развитието на силните страни на характера на децата. Въпреки че, установените разлики в нивото на силните страни не са статистически значими, напредък и положителна промяна има. Вероятно е нужно повече на брой занимания с децата, по-голяма продължителност на сесиите, повече възможност за самостоятелна работа, за да настъпи значителна промяна, която да е статистически значима. Това обстоятелство още веднъж подчертава необходимостта децата да бъдат възпитавани в развиване на добродетелите и силните страни на характера като част не само в семейна среда, но и като част от заниманията им в училище.

Получените резултати имат голямо значение за практиката при възпитаването на децата. Развиващата програма за силните страни на характера може да се използва в различни случаи: за обучение на деца в извънкласни дейности в училище, за обучение на деца в семейна среда за развитие на силни страни на характера, за обучение на деца с проблемно поведение.

6. Приноси

Теоретични

1. Разработен е обстоен, прецизен и целенасочен теоретичен обзор на теории за силните страни на характера. Концептуализирани и научно последователно са интерпретирани основни класически и съвременни модели и подходи, свързани със силните страни на характера.

2. Създадена е и е апробирана българска версия на инструмент за изследване на силните страни на характера на децата.
3. На емпирично ниво са изследвани и установени специфични особености в развитието на силните страни на характера на децата по пол и по възраст.
4. Създадена е и апробирана развиваща програма за усилване на силните страни на характера чрез формиращ експеримент.
5. Очертано е влиянието на развиваща програма върху деца на възраст 11 – 13 г.

Практически

1. Материалите за развитие на силните страни на характера на децата могат да се използват при деца в ранна юношеска възраст.
2. Разработена е и е апробирана практическа програма с деца в ранна юношеска възраст, основана на активности и задачи за развитие на силните страни на характера.
3. Получените резултати могат да бъдат полезни за психолози, педиатри, педагози, социални работници и административни лица, работещи в сферата на образованието, психологията и детско-юношеското развитие.
4. Разработената програма от практически занятия може да се използва като коригиращи занятия при деца с проблемно поведение, при които чрез усилване на силните страни на характера да се повлияе положително проблемното поведение.

Списък с публикации по темата на дисертацията

1. Илиева, Т. (2020). Модел на мъдростта в теорията на Сърнбърг: Теоретични идеи и практически приложения. – Сборник доклади към XI Национална школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки, „Социалните процеси като предизвикателство за индивида и общностите“, ИИНЧ, БАН, София, ISSN 2683-0868 (Online) Том 1, (с. 154 – 160).
2. Илиева, Т. (2021). Теории за мъдростта. Сборник към X Студентски научен форум, Педагогически факултет, ПУ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, ISSN 2738-8859, (с. 144 – 152).
3. Илиева, Т. (2021). Надеждност и точност на въпросник за силните страни на децата (Children’s strengths survey) при юноши на възраст 11 – 17 г. в България. Сборник: Психично благополучие и развитие на силните страни през жизнения цикъл – първа част, изд. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“ ISBN 978-619-7663-05-1, (5 – 31).
4. Илиева, Т. (2021). Точност и специфичност на две български версии на Въпросник за силните страни и затрудненията (SDQ) при юноши на възраст 11 – 17 г. в България. Сборник: Психично благополучие и развитие на силните страни през жизнения цикъл – първа част, изд. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. ISBN 978-619-7663-05-1, (32 – 48).
5. Илиева, Т. (2021). Самооценка на силните страни и трудностите при юноши на 11-17 години в България. – Списание „Докторантски изследвания“, Педагогически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Бр. 5/2021; (с. 59 – 66), ISSN 2367-7309.
6. Emilia Lazarova, Mayiana Mitevska, Krasen Ferdinandov, Tanya Ilieva. (2021) “Self-assessment of students’ strengths and difficulties at work in the innovative program“, публикувани в Crossref, Academic Resource Index ResearchBib, J-Gate, ISI, eLibrary.CiteFactor, Copernicus, EBSCO <http://tuculart.eu/collections/archive/ped/1/> DOI-10.47451/ped2021-01-005 EOI-10.11244/ped2021-01-005
7. Тагарева, К., Илиева, Т. (2021). Силните страни на характера. – Сборник към III Национална научна конференция „Човекът и вселената“, Съюз на учените в България (СУБ) – Смолян, ISSN 1314-9400.